

ROBERT BOGUSZ

**MATERIAŁY DO DZIEJÓW STOWARZYSZEŃ,
ZAWARTE W ZASOBIE
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W KRAKOWIE
(DO ROKU 1939)**

Archiwum Państwowe w Krakowie posiada bardzo bogaty zasób materiałów dotyczących stowarzyszeń, związków i organizacji. Pominę tu akta tych nielicznych i pojedynczych stowarzyszeń, które są opracowane i mają własny inwentarz. Swoją uwagę skierowałem na materiały wytworzone przez administrację państwową. Jako cezurę przyjąłem rok 1939 — datę likwidacji polskiej administracji państwowej. Akta dotyczące stowarzyszeń, a zawarte w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie, obejmują generalnie zasięgiem teren przedwojennego województwa krakowskiego, a chronologicznie zawierają się w latach 1854—1939.

Podstawowym źródłem do dziejów stowarzyszeń działających na terenie miasta Krakowa są akta dwóch zespołów: **Dyrekcji Policji w Krakowie i Starostwa Grodzkiego Krakowskiego**. Akta Dyrekcji Policji w Krakowie zawierają się w latach 1849—1918. Administracyjnie Dyrektor Policji podlegał bezpośrednio do roku 1918 Namiestnictwu we Lwowie, teren jego działania obejmował miasto Kraków i Podgórze z obszarem fortecznym, czyli 147 miejscowości z powiatów krakowskiego, podgórskiego i wielickiego na prawym i lewym brzegu Wisły. Uprawnienia i zakres kompetencji Dyrektora Policji były bardzo szerokie. Należały więc do niego: sprawy paszportowe, szupasowe, nadzoru nad teatrami i widowiskami, inwigilacja szpiegów, sprawy zamachów na obowiązujący ład społeczny, wydawanie opinii o osobach, sprawy zakłóceń spokoju, cenzura druków, sprawozdania sytuacyjne dla Namiestnictwa, nadzór nad stowarzyszeniami, organizacjami i związkami. Z tego też powodu w aktach Dyrekcji Policji w Krakowie znajdują się materiały związane z rejestracją sto-

warzyszeń. Dotyczą głównie tych organizacji, które zakończyły swą działalność przed rokiem 1918. Do akt dołączano statuty, programy zjazdów, obchodów i zebrań, czasem załącznikiem były drukowane wydawnictwa towarzystw. Zachowane rejestry stowarzyszeń pochodzą z lat 1884—1907.

Podstawową trudnością przy korzystaniu z akt Dyrekcji Policji w Krakowie jest sposób ich uporządkowania. Zespołowi temu przywrócono przy opracowywaniu chronologiczno-numerowy system układu akt. Dla korzystającego lepszy byłby układ rzeczowy. W praktyce wygląda to tak, że dotarcie do szukanego towarzystwa nie jest trudne — możemy go znaleźć w rejestrze stowarzyszeń. Ale w rejestrze otrzymamy tylko następujące informacje: nazwa stowarzyszenia, jego cel, siedziba, rok założenia i skład zarządu. Chcąc się dowiedzieć czegoś więcej (np. odnaleźć protokoły obrad i zebrań) musimy tych informacji szukać w aktach, przeglądając je wiązka po wiązce.

Kontynuacją akt Dyrekcji Policji w Krakowie są akta Starostwa Grodzkiego Krakowskiego z lat 1919—1939. Formalnie urząd Dyrektora Policji istniał do roku 1928, kiedy to ostatniego Dyrektora Policji mianowano starostą grodzkim. Zakres kompetencji starosty zbliżony był do uprawnień Dyrektora Policji. Należał więc do niego i nadzór nad organizacjami, stowarzyszeniami i związkami.

Materiały dotyczące stowarzyszeń, zawarte w zespole Starostwa Grodzkiego Krakowskiego, dostarczają następujących informacji: rejestracja stowarzyszenia, dane dotyczące składu osobowego zarządu, liczba członków, statut, sprawozdania z działalności. Zachowane rejestry stowarzyszeń stanowią dalszą część katastru sporządzonego przez Dyrekcję Policji w Krakowie. Chronologicznie obejmują okres do 1928 roku. Oprócz katastrów dotrwały do naszych czasów indeksy i skorowidze stowarzyszeń z lat 1919—1939. Nowy rejestr stowarzyszeń sporządzono w starostwie w latach 1928—1930. Przy tej okazji próbowano ujednoczyć dane zbierane i wciągane do ewidencji stowarzyszeń. Wydano nawet szczegółową *Instrukcję o ewidencji stowarzyszeń*. Przewidywała ona m. in. zakładanie osobnych teczek dla każdego towarzystwa. W takiej teczce przechowywać miano statut towarzystwa, akta dot. stanu organizacyjnego oraz akta charakteryzujące ważniejsze przejawy jego działalności. Z zachowanego materiału aktowego wynika, iż w/w instrukcja nie została wprowadzona w życie. Jej efektem było jednak sporządzanie nowych rejestrów stowarzyszeń. Zawierają one następujące dane: nazwa organizacji, data jej zatwierdzenia, doniesienia o wyborach zarządu, imię i nazwisko preze-

sa i sekretarza, miejsce ich zamieszkania, siedziba towarzystwa, jej dokładny adres oraz ilość członków.

Przy porządkowaniu zespołu Starostwa Grodzkiego Krakowskiego stwierdzono jednak, że sporządzone w latach 1928—1930 rejestry nie obejmowały nazw wszystkich stowarzyszeń występujących w aktach. Dlatego też konieczne stało się utworzenie *Spisu nazw wszystkich stowarzyszeń, organizacji i związków występujących w aktach rejestracji i nadzoru stowarzyszeń*. Jest on aneksem nr 1 do inwentarza Starostwa Grodzkiego Krakowskiego. Zawiera nazwy tych stowarzyszeń, które otrzymały zezwolenie na działalność, jak i tych, którym takiego zezwolenia nie udzielono. Aneks ma układ alfabetyczny i podzielony jest na trzy części. Część pierwsza dotyczy związków, organizacji i stowarzyszeń polskich; druga — stowarzyszeń ukraińskich; trzecia — żydowskich. Poprzez ten spis bardzo łatwo można dotrzeć do poszukiwanego przez nas stowarzyszenia, sprawdzić czy jego akta się zachowały i w której jednostce archiwalnej możemy je odnaleźć.

Informacji o stowarzyszeniach możemy także szukać w *Sprawozdaniach sytuacyjnych Dyrektora Policji* (potem Starosty Grodzkiego) *dla Wojewody o stanie bezpieczeństwa i porządku publicznego*, zawartych również w aktach Starostwa Grodzkiego Krakowskiego. Zachowane sprawozdania z lat 1923—1939 dostarczają nam materiałów, dotyczących ważniejszych wydarzeń z działalności organizacji i związków (zjazdy, zebrania, odczyty, zmiany w składzie zarządu, relacje z obrad).

Jeśli którekolwiek ze stowarzyszeń wydawało własne czasopismo, bądź biuletyn czy informator, to także i takie wiadomości możemy odnaleźć w aktach Starostwa Grodzkiego Krakowskiego. Zachowały się bowiem akta rejestracji i nadzoru nad czasopismami i drukami wychodzącymi w Krakowie oraz akta konfiskat prasowych. Szczegółowy ich spis zawiera aneks nr 2 do inwentarza Starostwa Grodzkiego Krakowskiego pt. *Spis tytułów dzienników i czasopism występujących w aktach nadzoru nad drukami i ich ewidencji*.

Reasumując, akta Dyrekcji Policji w Krakowie i Starostwa Grodzkiego Krakowskiego zawierają najobszerniejsze materiały do dziejów stowarzyszeń w Krakowie. Obejmują one 57 jednostek archiwalnych akt luźnych, 8 ksiąg indeksów do stowarzyszeń i 10 ksiąg rejestrów stowarzyszeń.

Uzupełnieniem informacji zawartych w ww. zespołach są materiały, przechowywane w zespole Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie z lat 1919—1939. Zachowała się tu obszerna korespondencja, doty-

cząca spraw związanych z ewidencją stowarzyszeń, wśród niej okólniki i zarządzenia wojewody krakowskiego. Pozwala to prześledzić, w jaki sposób sprawowano kontrole i nadzór nad organizacjami.

Akta tych nielicznych stowarzyszeń, które zachowały się w zespole „Urząd Wojewódzki w Krakowie”, są wyszczególnione w inwentarzu. Osobno wyeksponowano w układzie alfabetycznym związki i stowarzyszenia młodzieżowe, osobno stowarzyszenia wojskowe. Jeszcze inną grupę stanowią akta towarzystw rolniczych z terenu całego województwa krakowskiego. Nieliczne wykazy towarzystw zachowane w aktach pochodzą z końca lat 30-tych (1937—1939). Należą do nich:

- 1) rejestr partii i stowarzyszeń o charakterze politycznym;
- 2) rejestr stowarzyszeń według miejscowości w układzie alfabetycznym;
- 3) rejestr stowarzyszeń zawodowych w układzie alfabetycznym;
- 4) rejestr towarzystw rolniczych.

Bardzo ciekawych informacji do dziejów stowarzyszeń dostarczają ponadto: *Sprawozdania z działalności stowarzyszeń* (zachowane w stanie szczątkowym) oraz sprawozdania sytuacyjne (tygodniowe i miesięczne) wojewody krakowskiego ze stanu bezpieczeństwa i życia społeczno-politycznego z lat 1923—1939. Oprócz tego zachowały się sprawozdania sytuacyjne starostów podległych wojewodzie krakowskiemu. Obejmują one lata 1923—1935 i dotyczą starostw w: Białej, Brzesku, Bochni, Chrzanowie, Dąbrowie Tarnowskiej, Gorlicach, Grybowie, Jaśle, Kolbuszowej, Krakowie, Limanowej, Makowie Podhalańskim, Mielcu, Myślenicach, Nowym Sączu, Nowym Targu, Pilźnie, Ropczycach, Strzyżowie, Tarnowie, Tarnobrzegu, Wadowicach, Wieliczce i Żywcu. Zawarte tu informacje dotyczą wszystkich przejawów działalności stowarzyszeń — zebrań, wyborów nowych władz, zmian statutowych, itp.

Informacji o dziejach stowarzyszeń dostarczają także akta byłego Namiestnictwa Galicyjskiego we Lwowie. W Archiwum Państwowym w Krakowie przechowywane są te akta Namiestnictwa, które dotyczą przedwojennego województwa krakowskiego. Do roku 1918 każde nowo zawiązujące się stowarzyszenie musiało uzyskać zgodę na działalność, zatwierdzoną przez Namiestnictwo. Sprawami stowarzyszeń zajmował się Departament XIII. Sporządzony w Namiestnictwie Lwowskim kataster stowarzyszeń uległ w czasie I wojny światowej częściowemu zniszczeniu i zdekompletowaniu. Odtworzono go na podstawie wykazu stowarzyszeń przedłożonych przez starostwo krakowskie w 1920 roku (z wyjątkiem stowarzyszeń zarobkowo-gospo-

darczych i towarzystw akcyjnych sądownie rejestrowanych). Niestety w przejętej przez Urząd Wojewódzki w Krakowie w 1921 części akt byłego Namiestnictwa we Lwowie kataster ten nie figuruje. Akta do dziejów stowarzyszeń zawarte w zespole Namiestnictwa we Lwowie znajdują się w 13 jednostkach archiwalnych i obejmują lata 1918—1921. 95% całości materiału aktowego dotyczy stowarzyszeń zarobkowo-gospodarczych (konsumy, kółka rolnicze, stowarzyszenia spożywcze, itp.). Są tu podania o zawiązanie organizacji, fakt rejestracji, wpisy do katastru stowarzyszeń, załączone statuty i ich zmiany, dane o zarządzie organizacji. Nie zachowały się żadne wykazy, rejestry czy skorowidze. Przetrawił natomiast dziennik podawczy Departamentu XIII Namiestnictwa we Lwowie. Ma on charakter skrowidza do stowarzyszeń w układzie geograficzno-alfabetycznym. Obejmuje lata 1918—1921. Poszczególne towarzystwa ułożone są alfabetycznie w ramach danej miejscowości. Odnotowywano tu nazwę towarzystwa, charakter wpisu (czy chodziło o wpis do katastru czy o zmianę statutu) oraz liczbę ekshibitu. Zachowany dziennik podawczy Departamentu XIII dotyczy terenu całej Galicji wschodniej i zachodniej (od Białej na zachodzie po Czortków na wschodzie). Akta luźne zachowały się natomiast tylko dla terenu Galicji zachodniej. Dla przykładu można podać, że akta około 100. towarzystw z lat 1918—1921 dotyczą miasta Krakowa.

Materiały do dziejów stowarzyszeń zawarte są także w aktach starostw powiatowych. W zależności od stanu zachowania zespołu i sposobu jego uporządkowania różny jest stopień ich przydatności do badań nad dziejami towarzystw.

W aktach starostwa powiatowego w Białej z lat 1869—1939 zachowały się tylko trzy wydzielone jednostki archiwalne, które dotyczą stowarzyszeń. W pierwszej zgrupowano stowarzyszenia zarobkowo-gospodarcze z lat 1873—1915, w drugiej — kataster stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych z lat 1893—1908; w trzeciej — statuty niektórych towarzystw z lat 1867 i 1924—1929. Nie zachowały się żadne rejestry bądź indeksy stowarzyszeń. Podobnie jak w wypadku akt dykcji Policji w Krakowie przy porządkowaniu akta starostwa w Białej odtworzono obowiązujący układ chronologiczno-numerowy. Dlatego też korzystanie z tych akt nawet przy pomocy dobrze opracowanego inwentarza jest bardzo utrudnione.

W lepszym stanie zachowały się akta starostwa powiatowego w Chrzanowie z lat 1868—1939. Siedem wydzielonych jednostek archiwalnych z lat 1904—1936 dotyczy nadzoru nad stowarzyszeniami,

organizacjami i związkami. Zawarto tu dane o rejestracji, sprawy zebrania, wieców, zgromadzeń publicznych, składu zarządów, ilości członków. Osobno pogrupowano stowarzyszenia przemysłowe, handlowe, rzemieślnicze i gospodarcze (pięć wiązek z lat 1886—1934). Materiał zawarty w aktach starostwa powiatowego w Chrzanowie nie jest kompletny, brak jest zupełnie rejestrów, wykazów, indeksów czy skorowidzów do stowarzyszeń. Również dzienniki podawcze do akt zachowały się w stanie szczątkowym.

Materiały do dziejów stowarzyszeń w powiecie żywieckim zajmują pokaźną część zachowanej dokumentacji aktowej starostwa powiatowego w Żywcu. Przy porządkowaniu zespołu zastosowano układ rzeczowy. Był on konieczny z powodu znikomej ilości zachowanych ksiąg. Osobno pogrupowano akta stowarzyszeń polskich, osobno organizacji żydowskich. Akta dotyczące rejestracji i nadzoru nad stowarzyszeniami polskimi zajmują 18 jednostek archiwalnych, chronologicznie zawierają się w latach 1902—1918. Nazwa każdego ze stowarzyszeń jest wyszczególniona w inwentarzu. Akta stowarzyszeń żydowskich przechowywane są w 3 jednostkach archiwalnych. Nie są one zidentyfikowane, posegregowano je wewnątrz teczek w porządku rzeczowo-chronologicznym. Bardzo ciekawego materiału dostarczają sprawozdania z życia związków i stowarzyszeń z lat 1933—1939. Należy w tym miejscu nadmienić, że zachowały się one tylko w aktach starostwa w Żywcu. Niestety, nie posiadamy żadnych rejestrów i indeksów do stowarzyszeń działających w powiecie żywieckim.

Z kolei w aktach starostwa powiatowego w Oświęcimiu zachowały się tylko 2 jednostki archiwalne, dotyczące nadzoru nad stowarzyszeniami i organizacjami z lat 1919—1925 oraz 1 wiązka akt z lat 1910—1918, dotycząca nadzoru nad cechami i stowarzyszeniami rzemieślniczymi. Brak jest rejestru bądź indeksu stowarzyszeń.

Jeszcze gorzej przedstawia się sytuacja w wypadku akt starostwa powiatowego w Nowym Sączu z lat 1914—1930. Uporządkowane one zostały prowizorycznie w latach 50-tych, później rozpoczęto właściwe prace nad ich całkowitym uporządkowaniem, przerwane w końcu lat 80-tych. Akta dotyczące stowarzyszeń są częściowo wydzielone w ramach danej jednostki archiwalnej, zajmują 5 fascykułów, obejmują lata 1919—1925. Osobno pogrupowano stowarzyszenia o charakterze społecznym, dzieląc je według klucza narodowościowego: stowarzyszenia polskie, żydowskie i ukraińskie. Zasięgiem swoim obejmują teren całego starostwa. Są tu więc stowarzyszenia zarówno z Nowego Sącza jak i z Muszyny, Krynicy i Starego Sącza. Przeważają akta stowarzyszeń o charakterze rolniczym. W materiałach tych

zawarto: wnioski o zawiązanie towarzystwa, protokoły założycielskie, statuty, protokoły z zebrań i obrad. Zupełnie brak jest w aktach starostwa powiatowego w Nowym Sączu rejestrów bądź skorowidzów do stowarzyszeń. Szukanie natomiast informacji o towarzystwach w dziennikach podawczych jest bezcelowe, gdyż można w nich znaleźć tylko nazwę danego stowarzyszenia. Przy bardzo małej ilości zachowanych akt luźnych dotarcie do innych informacji jest praktycznie niemożliwe.

W przypadku akta starostwa powiatowego w Grybowie zachowały się tylko akta luźne dotyczące rejestracji i nadzoru nad stowarzyszeniami z lat 1919—1923. Stanowią one 1 jednostkę archiwalną.

Natomiast w aktach starostwa powiatowego w Tarnowie zachowały się jedynie materiały do dziejów 4 stowarzyszeń z lat 1869—1900: Towarzystwa Gospodarczego Rolniczego w Tarnowie, Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Tarnowie, Stowarzyszenia Weteranów i Austriackiego Związku Ludów. Prócz tego 1 plik akt z lat 1886—1917 dotyczy zgromadzeń i zebrań publicznych. Akta starostwa powiatowego w Tarnowie zachowały się tylko w formie akt luźnych, stąd brak jakiegokolwiek rejestru czy indeksu do stowarzyszeń.

W podobnym stanie przetrwały akta starostwa powiatowego w Nowym Targu. W inwentarzu odnotowano akta dotyczące 3 stowarzyszeń. Są to: Stowarzyszenie Rękodzielników w Nowym Targu (akta z roku 1890); Kółko Rolnicze w Cichem (akta z roku 1905) i Kółko Rolnicze w Szaflarach (akta z roku 1892).

Ostatnim ze starostw, którego akta posiada Archiwum Państwowe w Krakowie, jest starostwo powiatowe w Bochni. Informacje o stowarzyszeniach zawarte są w 1 jednostce archiwalnej z lat 1921—1927. W ramach tej jednostki dokonano podziału na akta stowarzyszeń żydowskich; towarzystw i zakładów opiekuńczych; towarzystw sportowych; oraz stowarzyszeń przemysłowych i handlowych. Brak jest rejestrów i skorowidzy do stowarzyszeń.

Materiałów do dziejów stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych, spółdzielni i towarzystw dostarcza także Rejestr Handlowy przy Sądzie Okręgowym w Krakowie (do 1918 roku przy Sądzie Krajowym w Krakowie) z lat 1863—1950. Obejmował swym zasięgiem teren właściwości Sądu Okręgowego w Krakowie. Dla każdej firmy, która była wciągana do Rejestru, zakładano osobną teczkę. Odnotowywano w niej wszelkie zmiany o charakterze prawno-własnościowym, a więc: zawiązanie stowarzyszenia, skład i zmiany zarządu, wielkość kapitału zakładowego, sprawozdania z działalności stowarzyszenia, itp. Do Rejestru Handlowego przy Sądzie Okręgowym

w Krakowie sporządzony został w 1994 roku indeks osobowy, tematyczny i geograficzny.

Uzupełnieniem Rejestru Handlowego przy Sądzie Okręgowym w Krakowie są akta Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie z lat 1862—1939. Odnotowano w nich bowiem również te stowarzyszenia zarobkowe i gospodarcze, których nie zawiera „Rejestr”. Pogrupowano je według miejscowości, a w ramach danej miejscowości w układzie alfabetycznym. Osobno wydzielono akta spółdzielni i kółek rolniczych. Załącznikiem do akt są zachowane statuty. Pięć jednostek archiwalnych dotyczy stowarzyszeń z terenu miasta Krakowa, a 17 — stowarzyszeń z terenu powiatów (od Białej na zachodzie po Mielec na wschodzie).

Informacji o dziejach stowarzyszeń można także poszukiwać w **aktach notariuszy**. Archiwum Państwowe w Krakowie posiada akta notariuszy z następujących miejscowości: Kraków, Bochnia, Brzesko, Chrzanów, Dobczyce, Jaworzno, Krzeszowice, Liszki, Myślenice, Niepołomice, Proszowice, Radłów, Skawina, Wieliczka, Wiśnicz, Wojnicz i Zakliczyn nad Dunajcem. Instytucja notariatu publicznego powstała w roku 1810 i trwała aż do roku 1951. Materiał dotyczący stowarzyszeń, a zawarty w aktach notarialnych, można podzielić na pięć grup:

- 1) legalizacja wzorów podpisów na podaniach o zarejestrowanie firmy;
- 2) akta zawiązania firmy bądź stowarzyszenia;
- 3) protokoły z posiedzeń zarządu i zebrań rad nadzorczych;
- 4) podania o podwyższenie kapitału zakładowego lub cesje akcji;
- 5) wnioski o likwidację firmy bądź stowarzyszenia.

Repertoria i indeksy do akt notarialnych zachowały się prawie w 100%, tak więc dotarcie do akt danego towarzystwa nie jest trudne.

Reasumując: akta zawarte w Archiwum Państwowym w Krakowie dostarczają bogatego materiału do dziejów stowarzyszeń, który nie został jeszcze w pełni przebadany i opracowany.